

Maironio balsai didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“

Žodžių reikšmėms ir vartojimui parodyti „Lietuvių kalbos žodyne“ (1941–2002) greta šnekamosios kalbos pateikiama sakinių ir iš literatūros kūrinių: ne vien iš prozos, bet ir poezijos. Tarp poetų eilių jame randame ir Maironio žodžių. Jubiliejinių metų proga pažvelkime, kuo lietuviškų žodžių vartoseną yra papildęs tautos atgimimo dainius.

Maironio kūrybos tyrėja Vanda Zaborskaitė (1922–2010) yra teigusi, kad poetas „suvokė svarbųjį savo laiko tikslą: lietuvių kalbą iš buitinės kalbos paversti kultūros kalba“, nes „pirmoji aukščiausioji vertybė Maironiui yra kalba“¹. Kaip savo gimtąją kalbą vertino poetas, prisiminimuose 1975 m. rašė sesers Kotrynos duktė, 1941 m. tremtinė, Elena Lipčiūtė-Babonienė (1905–1996): „Dėdė Maironis nemėgdavo, kai žmonės, kalbėdami lietuviškai, maišydavo lenkiškus, rusiškus žodžius. Jis sakydavo, kad tai yra kalbos darkymas, ragindavo kalbėti grynai lietuviškai ir nieko nepamėgdžioti.“²

Didžiojo žodyno rašytojai dažnokai pasitelkė poeto eiles tiek tiesioginėms, tiek perkeltinėms žodžių reikšmėms iliustruoti. Pavarčius dar 1956 m. išleistus Maironio „Rinktinius raštus“, kur buvo įdėti „Pavasario balsai“, poema „Jaunoji Lietuva“ ir drama „Nelaimingos Dangutės vestuvės“ ir pamėginus iš šių tomelių paieškoti poeto žodžių žodyne, pavyko surasti gerokai daugiau kaip šimtą.

Pirmiausia pasižiūrėkime, kaip iš Maironio kūrinių papildyta žodžių konkrečių reikšmių vartojimo iliustracija.³

Be Maironio sakinių neįsivaizduotume žodžių *bočiai*, *didvyriai*, *senovė*, *tėvynė* straipsnių: *Ne taip mūsų bočiai didvyriai kariavo*⁴; *Verkia Lietuva didvyrių*,

¹ Vanda Zaborskaitė. Istorija, kultūra, žmogus Maironio poezijoje. *Literatūra ir kalba XXI*, 1990, p. 16–17.

² Ten pat, p. 423–424.

³ Cituojamuose pavyzdžiuose paryškintas straipsnio antraštinis žodis.

⁴ Šis sakinytis yra tik pirmajame 1941 m. leidime, į antrąjį 1968 m. leidimą neperkeltas, o į elektroninį variantą vėl įtrauktas.

nes juos užkasė tėvynė⁵; Kur ta *senovė*, brangi atminimais?; Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka, tai mūsų *tėvynė graži Lietuva*; Graži tu mano, brangi *tėvynė, šalis*, kur miega kapuos didvyriai.

Maironio posmuose *senovė* dažnai siejama su galybe, didžiųjų valdovų viešpatavimu, kovomis su priešais: *Tu Vytauto didžio galybę matei, kad jojo tarp savo pulkų*; Čia Vytautas didis garsiai *viešpatavo*, ties Žalgiriu priešus nuveikęs *piktus*; *Vedė Vytautas ten didžiavyrių pulkus ir priešų sulaužė puikybę*; *Aš parnešiu sau iš Prūsų plieno kardą kietą*.

Raginama ir šiais laikais nenutraukti ryšio su praeitimi: *Aš norėčiau prikelti nors vieną senelį iš kapų milžinų*.

Žodžio *laisvė* antroji reikšmė „nepriklausomybė, nebuvimas apribojimų, varžančių visuomeninį politinį gyvenimą ir kurios nors klasės, visuomenės ar jos atskiro nario veikimą“⁶ iliustruota Maironio sakiniu: *Čia bočiai už laisvę tiek amžių kariavo*. Ši iliustracija tikrai stebina, nes cituojamas VII tomas išleistas 1966 m., taigi tekstas rašytas dar anksčiau.⁷

Žodis *lietuvis* Maironio sakiniiais neilustruojamas, bet prie būdvardžio *lietuviškai* įdėtas mums brangus sakinytis apie kalbą: *Čia broliai artojai lietuviškai šneka, čia skamba po kaimus Birutės daina*. Beje, šis sakinytis žodyne pasitelktas dar keliems žodžiams iliustruoti: *daina*, *šnekėti*, *broliai* (sakinytis sutrumpintas: *Čia broliai artojai lietuviškai šneka*, juo atskleidžiama 4-oji *brolio* reikšmė – „tos pačios aplinkos, bendrų interesų žmogus“). Žodžio *šnekėti* 1-osios reikšmės „naudotis kalba reiškiant mintis, bendraujant su kitais, kalbėti“ iliustracijoje Maironio sakinytis yra pirmas.

Maironio žodžiais žodyne prabylama apie slapčiausius, subtiliausius jausmus: *Oi dabokite širdį, sesytės, kai nešioste žalius vainikus; Ko nuliūdai? Ko ant krūtinės ašara krinta graudi?; Bet jam tos negaila jaunystės giedros, kad skausmo širdis nesuprato; Patsai ramumo nepažinęs, kitiems išganymą nešu*.

Poeto eilutės papildo žodyno straipsnius, atspindinčius mūsų tautos supratimą apie gyvybę, gyvenimą ir mirtį, jaunystę ir senatvę, ilgesį, nuolatinę pasaulio kaitą: *Kas neša gyvatą, mirties tas nebijo* (šiuo sakiniu iliustruojama 1-oji

⁵ Autorius šio sakinio antrąją dalį, buvusią pirmuosiuose „Pavasario balsų“ leidimuose, nuo 1913 m. pertaisė į poetiškesnę *jų neprikelia tėvynė*. Šis yra *verkti* lizde.

⁶ Elektroniniame žodyno variante reikšmės apibrėžtis sutrumpinta.

⁷ Straipsnį *laisvė* rašė Zuzana Jonikaitė (1902–1981).

reto žodžio *gyvata* reikšmė „gyvybė, buvimas“); *Jam, rodės, dar vakar jaunystė žydėjo; šiandieną pražilo plaukai nuo šalnos; Išnyksiu kaip dūmas neblaškomas vėjo ir niekas manęs neminės; Juk dienos ir jėgos, kaip upės vilnis, vis bėga ir bėgt nesustos; Kaip bangos ant marių, kaip mintys žmogaus, taip mainos pasaulio darbai!*

Maironio sakiniai žodyne kalba apie universalias vertybes – darbą, protą, tiesą: *Į darbą, broliai, vyrs į vyrą, šarvuoti mokslu atkakliu; Išgirsk bent kartą sveiką protą, jo patarimo paklausyk!; Anksčiau ar vėliau susimąstę ainiai pagerbt neapleis mūsų vardo už tai, kad mylėti mylėjom kilniai, už tiesą kariavom be kardo.*

Poeto žodžiais prabylama apie amžiną nerimą ir vertybių ieškojimą: *Nieks nuraminti tavęs negali, nei išmatuot širdies gilumo; Nenurimstanti ieško dvasia, kas dora, kilnu; O tie norai širdies begaliniai.*

Maironis apdainuoja gamtos grožį ir didybę – poeto sakiniais iliustruojami žodžiai *giria, miškas, upelis, vilnis*: *Girios tamsios, jūs galingos, kur išnykote plačiausios; Miškas ūžia, verkia, gaudžia: vėjas žalią medį laužo; Banguoja ir mainos tarp kalnų žalių upelis nuo margo dangaus; Išsisupus plačiai vakarų vilnimis, man krūtinę užliek savo šalta banga.*

Kalbėdami apie tėvynės vaizdus, negalime nepaminėti poeto žemčiūgų, kitaip tariant, nasturtų: *Kur rausta žemčiūgai, kur rūtos žaliuoja ir mūsų sesučių dabina kasas; ar žvangučių: Ar giedros išaušta pavasario dienos, ar krinta po dalgiu žvangučiai lankos, ar dreba nuo šalčio apleistos rugienos, – mums savo tėvynė graži visados.*

Nuskriaustas būtų žodynas be Maironio sakinių apie dangų ir savito jo šviesulių įvardijimo: *Užmigo žemė, tik dangaus negęsta akys sidabrinės; Aušra saulėtekio nušvis ir užsimerks nakties šviesybės (šviesybė 5. „dangaus šviesulys“); Žvaigžde, mėlsvų padangių žibute sidabrine! Tarp marių rodai kelią kaip angelas šviesybių (žibutė 7. „šviesa, šviesulys“), be pažįstamų eilučių apie prašvitusią pavasario saulę ir vasaros nakties vilionės: Pavasario saulė prašvito meiliai ir juokiasi, širdį vilioja; Ramios malonios vasaros naktys; Vasaros naktys ramios, malonios, atilsiu liūdną širdį viliojat!*

Maironio kūryboje gamtos vaizdai dažnai pasitelkiami žmogaus dvasios gelmėms ir istorijos vyksmui atskleisti. Iš poeto posmų į didįjį žodyną atkeliavo

nemaža gamtos reiškinius įvardijančių žodžių iliustracijų: *Liūdna man! Gal ir tau, o kodėl, nežinau, vien tik vėtrų prašau, kad užkauktų smarkiau; Bet nei bus, nei tekės Nemune tiek vandens, kiek priešų ten kraujo tekėjo; Nebeužtvenksi upės bėgimo, norint sau eitų ji pamažu; Aušra naujos gadynės teka, nušvis ir saulės spinduliai.*

Tėvynė poetui pati brangiausia, mylimiausia – jai pagerbti pasirinktas aukščiausiasis būdvardžių *gražus, malonus* laipsnis: *Ar pavasaris išaušta, ar kaitri rugpjūtė, tu gražiausia, maloniausia, Lietuva matute!*; neveikiamasis dalyvis iš veiksmazodžio *numylėti* „vertinti, branginti“: *Lydėjo širdis į tolimąsias, į numylėtas tėvelių šalis; įvardis niekas: Jau niekas tavęs taip giliai nemylės, kaip tavo nuliūdęs poeta!* (tai dar vienas stebinantis ir drąsus pavyzdys – 1970 m. išleistame VIII tome šis sakinytis yra pirmoji įvardžio *niekas* reikšmės „joks žmogus ar daiktas, nė vienas“ iliustracija⁸).

Maironio tėvynės meilė – ne saldi ir pakylėta, bet su kančios, vargo, skausmo šešėliu: *Ten užaugau, iškentėjau aš kančias visas ir pamėgau, pamylėjau vargdienio dūmas* (sakinytis įrašytas žodžių *iškentėti* ir *pamėgti* straipsniuose); *Ar kas ir kančių tiek pakelti galės, kiek jis dėl tavęs, numylėta?; Ten, kur Nemunas banguoja tarp kalnų, lankų, broliai vargdieniai dejuoja nuo senų laikų; O tos dūmos vargdieninės griaužia kai kada tartum rūdys geležinės, amžina žaizda.*

Tėvynę mylintis žmogus persmelktas ryžto dvasios: *Uždekim meile sau krūtinę!*; *Gerklės mums džiūvo, bet krūtinės garavo, nešalo.* Ta dvasia skatina keistis jį patį: *Ne taip giedosme, kaip lig šiolei, kitas mąstysime dūmas,* ir keisti savo tėvynę: *Numesk, tėvyne, rūbą seną, kurį užvilko svetimi.* Tėvynei poeto linkima pasaulinės šlovės: *Ir skambėkit, mūsų dainos, po šalis plačiausias.*

Didžiajame žodyne pasitelkta daug Maironio sakinių ne tik pagrindinėms, bet ir tolimesnėms ar perkeltinėms žodžių reikšmėms parodyti. Tokie sakiniai praplečia žodžių semantiką, jų vartosenos galimybes.

Nepaliktas be Maironio iliustracijų vienas iš daugiareikšmiškiausių mūsų veiksmazodžių *eiti*: *Oi neverk, matušėle, kad jaunas sūnus eis ginti brangiosios tėvynės (eiti 8. „atlikinėti (darbą, pareigą“); Eina garsas nuo pat Vilniaus (eiti 14. „sklisti, plisti“); Mano gudrūs draugai greit į žmones išėjo (į žmones*

⁸ Straipsnį *niekas* rašė Kazimieras Eigminas (1929–1996).

išeiti – „susidaryti gerą padėtį visuomenėje“, šis frazeologizmas iliustruotas tik tuo vienu Maironio sakiniu).

Net šeši Maironio sakiniai pateko į veiksmažodžio *leisti* lizdą. Pirmiausia pažvelkime į tiesioginių reikšmių iliustracijas: *apleisti* 1. „neprižiūrėti, netvarkyti, užleisti“: *Ten apleistos pilys griūva ant kalnų aukštai*; 7. „palikti, mesti (buvimo vietą), pasišalinti, pasitraukti“: *Tas ne lietuvis, kurs tėvynę bailiai kaip kūdikis apleis*; *praleisti* 5. „išbūti, pragyventi kurį laiką“: *Pilis! Tu tiek amžių praleidai garsiai!* Poeto sakiniiais atskleidžiamos perkeltinės šio veiksmažodžio ir jo vedinių reikšmės: *leistas* 5. „slėptis už horizonto, sėsti, žemėti (apie dangaus šviesulius)“: *Leidžias vakaras lėtas, ramus*; *užleisti* 35. „ištiesus, pasmaukus žemyn, uždengti“: *Bet dabar į akis tau pažvelgti bijau – jas blakstienais užleidi tuojau*. Prie vedinio *nuleisti* įdėtas frazeologizmas *akis nuleisti* „nusiminti, apsisiblausti“: *Vakar veidu kaip rožė žydėjo, o šiandieną nuleido akis*.

Maironio sakiniai padeda atskleisti įvairias žodžių reikšmes ir jų atspalvius. Keletas daiktavardžių reikšmių iliustracijų iš poeto kūrinijų: *Eina garsas Prūsų žemės – žirgą reik balnoti* (*garsas* 2. „žinia, gandas, girdas“); *Dėl dainų – žiedų, dėl eilių inkvėptų ir auksą, ir vardą žadėjo* (*vardas* 4. „susidariusi apie ką bendra nuomonė, reputacija, prestižas“); *Žmonės spėja iš veido ramaus, būk man rožėmis klojas takai* (vaizdingas posakis žodžio *takas* 1. „siauras kelelis eiti“ straipsnyje); *Neužmigdys naktis žvaigždės, nenuramins širdis troškimų* (*troškimas* 4. „geidžiamas tikslas, noras“).

Atskiro tyrimo reikėtų, norint išsiaiškinti, kaip LKŽ atsispindi Maironio veiksmažodžiai ir jų semantika: *O, žemė – plati! Ir tas skundas žmogaus be atbalsio skris per platybes* (*skristi* 3. „lėkti oru, erdve“); *Pražydo, pasklido žiedai po laukus ir pievas išpynė margai* (*pasklisti* 2. „išsisklaidyti, išsivaikščioti“); *Trokštu draugo arčiau, juo tikėti galiu, jis, kaip audra, nujaus mano sielos skausmus* (*trokšti* 5. „labai norėti, geisti“); *Man tinkas tas žiedas, kur žydi blaiviai ir auga netoli vandens* (*tikti* 4. „būti pagal skonį, patikti“, žodyno straipsnyje daug šios reikšmės iliustracijų iš žemaičių šnektų); *Verkiam nuo kelio teisaus nuklydę; verkiam karstą sau prisiminę* (*verkti* 4. „su ašaromis labai gailėti(s) ko; graužtis, sielotis“); *Gal taip Dievo žadėta, kad nešviestų žvaigždė man, nuklydusiam skausmo keliais* (*žadėti* 6. „skirti, lemti“); *Miškas verkia didžiagirių: baisūs kirviai jas išskynė* (*išskinti* 2. „iškirsti, išrauti“).

Įdomu būtų pažvelgti, kaip Maironio sakiniai parodomos perkeltinės žodžių reikšmės. Šį kartą apsiribokime tik keliais pavyzdžiais – tegul tai bus daiktavardžiai *matutė*: *Vilija, mūsų upelių matutė, širdį tur aukso, o veidą kaip dangų; akys: Užmigo žemė, tik dangaus negęsta akys sidabrinės; auksas: Išnyko aukso dienų svajonės; skardas: Ir liūdnas skardas praeities, prašnekęs gilumoj širdies; būdvardžiai auksinis: Skamba giesmės auksinės iš jausmingos krūtinės; karštas: Iš karštos jaunos krūtinės skambėjo dainos sidabrinės; veiksmazodžiai austi: Audžiau nurimęs aukso svajones ausros spinduliais; keliauti: Man liūdna buvo ir sunku keliaut gyvenimo taku be draugo dar jaunam; miegoti: Miega aplinkui naktis; snausti: Kur lygūs laukai, snaudžia tamsūs miškai; verkti: Kada tik keliu važiuavau pro Trakus, man verkė iš skausmo širdis; Miškas ūžia, verkia, gaudžia, vėjas žalią medį laužia.*

Atskirai reikia panagrinėti *širdies* lizdą⁹. Jame per 20 reikšmių, daugiausia perkeltinių. Šiame lizde yra net 16 Maironio sakinių. 2-oji *širdies* reikšmė – „žmogaus jausmų simbolis“. Jai pailiustruoti įdėti septyni Maironio sakiniai: *Ar tą galią suteik, ko ta trokšta širdis, taip galingai išreikšt, kaip ir tu, Baltija; Rodos, širdžiai paskirta mylėti, tai kodėl gi jai tenka kentėti?; Ko ieškojo širdis, neatrado; Nieks nuraminti tavęs negali, nei išmatuoti širdies gilumo; O tu tik viena širdies raktą radai skaisčia savo skausmo gilybe; Nesek sau rožės prie kasų, ji širdį jauną pavilios; Nors verkia širdis, linksmai juoktis galiu.*

Žmogaus charakterio ypatybes, polinkius, nusiteikimus rodančią 3-iąją perkeltinę *širdies* reikšmę iliustruoja du Maironio sakiniai: *Kam man tu, Viešpatie, davei tą karštą širdį vien kentėti?; Vandenis semia lietuvė sesutė, širdžia ir veidu skaistesnė už bangą.*

Perkeltinei *širdies* „nuoširdumo, jautrumo“ reikšmei parodyti įdėtas toks sakinytis: *Bet kas pažino įkvėpimą [...], nors tarp žmonių neras širdies, bet nemylėt jų nemokės.*

Širdimi (dažnai su kókiu nors tikslinamuoju pažyminiu) įvardijamas tam tikromis dvasinėmis ypatybėmis pasižymintis asmuo: *Taip griūva sienos, liūdnės kas dieną, griaudindamos jautrią širdį ne vieną.*

Tarp daugelio *širdies* frazeologizmų žodyne yra ir šeši iš Maironio kūrybos – *širdį atidaryti, širdį pajudinti, širdį pavergti, širdį vilioti, į širdį įkristi, kieta širdis:*

⁹ Rašytas Zitos Šimėnaitės.

Man ranką padavei jautriai ir jauną širdį atdarei bendros žvaigždės vardu; Bet širdį kietą vargiai pajudins, atgaivins (sakinys įdėtas prie dviejų frazeologizmų); Daug žemės puikių ir gražių dukterų jo širdį pavergti norėjo; Pavasario saulė prašvito meiliai ir juokiasi, širdį vilioja; Vienas žodis, į širdį įkritęs, sužavės nekalčiausius sapnus.

Maironio sakiniiais iliustruojama ir keletas frazeologizmų su žodžiu *galva*, reiškiančių žūtį, mirtį: *Kam nusviro galva, tam dangaus angelai vainiką iš dievantų pina; Mylimasis už tėvynę galvą ten padėjo.*

Maironis buvo tautos žadintojas. Tai rodo tiesioginėmis ir perkeltinėmis reikšmėmis vartojami veiksmažodžiai, pabrėžiantys miego ir pabudimo priešpriešą: *Kas šiandieną jinai? Miega jos milžinai; Jos aukštus valdovus užmigdė kapai, o ji tebestovi dar vis; Verkia Lietuva didvyrių, jų neprikelia tėvynė; Tėvynės dainos jūs malonios, taip širdį žadinat saldžiai; O vienok Lietuva juk atbus gi kada; Atsibus tėvynės sūnūs, didžių praeitį atminę; Amžiais pavergta kelias tėvynė, jos atgimimą jaučia dvasia; Laikai juk mainos: slėgė pikti – nušvis kiti Lietuvai, mūsų tėvynei; Užgims darbai, prašvis laikai; Ir vaikams užtekės nusiblaivęs dangus; Dienos šviesesnės ateities rausta dangus; Ne, nenoriu sapnų – vien tiesos ir darbų; Kas vakarykščio sapno ieškotų, tam labą naktį galim užtraukt; Tas ne lietuvis, kurs dar bijo atsizadėt sapnų nakties.*

Nors dauguma didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ tomų buvo rengti okupacijos sąlygomis, bet rengėjų garbei reikia pripažinti, kad Maironis jame palyginti dažnai pasitelktas. Žodyno rengėjai buvo dar šio poeto eilių dvasios brandinti. Iš cituotų pavyzdžių matome, kad Maironio kūryba prisiminta prie svarbiausių ir prasmingiausių žodžių: *darbas, daina, dangus, jaunystė, laisvė, širdis, tėvynė, tiesa*. Iškalbingais Maironio sakiniiais iliustruoti veiksmažodžiai *miegoti, atbusiti, kelti, nušvisti, prašvisti, žadinti*.

Suprantama, pakartotinai leistame žodyno I tome (1968) nebuvo įdėtas *Aukščiausiasis*, t. y. Dievas, kurio lizde tiktų ir Maironio eilės: *Apsaugok, Aukščiausias, tą mylimą šalį, kur mūsų sodybos, kur bočių kapai*. Kitas jo sinonimas *Viešpats* XIX tome (1999) jau drąsiai galėjo būti pailiustruotas populiariu poeto dveiliu: *Ir paguldė daug brolių greta milžinų, o Viešpats jų priglaudė dvasią*.

Dabar žiūrint į lizdą *idėja* labai tiktų Maironio sakinyis iš „Jaunosios Lietuvos“: *Idėjos, jei didžios, nemiršta kaip žmonės*. Betgi IV tomo (1957) rengėjai,

igąsdinti griežtų komunistų valdžios svarstymų 1952 m., buvo priversti cituoti sakinius apie materialistines marksistines idėjas.¹⁰

Kai kas iš Maironio LKŽ praleista ir ne vien dėl ideologinių priežasčių. Pavyzdžiui, neįdėtas frazeologizmas *pirmkelį minti* iš „Jaunosios Lietuvos“, reiškiantis „rodyti kelią, būti pirmiesiems“:

*Retinas mūsų kasdieną būrys,
Kursai kitados už tėvynę
Stojo pirmasis, kad vedė Rainys,
Į kovą ir pirmkelį mynė.*

Jubiliejiniais Maironio metais norisi pasvarstyti, ar nereikėtų parengti Maironio raštų žodyno (juk Kristijono Donelaičio ir Salomėjos Nėries raštų žodynus turime). Toks žodynas būtų naudingas mokykloms ir visuomenei.

Tu jį nors atmint ar atminsi kada, tu jo numylėta tėvyne? – kadaise klausė Maironis savo eilėraštyje „Taip niekas tavęs nemylės“. Šiandien galime drąsiai sakyti: Maironis neišnyko kaip dūmas, blaškomas vėjo. Tautos atgimimo dainius liko jos atmintyje: kalboje ir didžiajame žodyne, tebekelia dvasią ir tebedžiugina širdį.

„Gimtoji kalba“, 2012 m. nr. 4, p. 3–10

¹⁰ Elektroniniame žodyno variante vieno propagandinio sakinio atsisakyta.